

طرح پیشنهادی ساماندهی بانکها بر اساس عقود اسلامی

وهاب قلیچ

۱. مقدمه

یکی از دستاوردهای مهم پیروزی انقلاب اسلامی، ایجاد تحول و تغییر در رویکرد اقتصادی کشور و به ویژه در نظام بانکداری کشور است. الزام بر حذف ربا از تمام امور و شئون اقتصادی با تاکید فراوان علما و فقهای جامع‌الشرایط به صورت مسأله الزام آور در رئوس موارد اصلاحی نظام اقتصادی کشور مبتنی بر شرع مقدس اسلام قرار گرفت و در ادامه، سبب تبیین و تصویب قانون بانکداری بدون ربا در شهریور ماه سال ۱۳۶۲ شد. با تصویب این قانون و برچیده شدن ربا از عملیات بانکی، زمینه مشارکت صحیح و شرعی آحاد افراد جامعه، به ویژه اقشار مستضعف فراهم آمد. به این ترتیب، نظام بانکی کشور با یاری جستن از این قانون به مدیریت بهتر جریان جذب، توزیع و تخصیص سرمایه‌ها در راستای گسترش عدالت اجتماعی پرداخته و با کمک به بخش تولید و سازندگی و ایجاد اشتغال در جامعه، به افزایش ثروت و رفاه ملی و سرانجام، زمینه‌سازی رشد و بالندگی نظام جمهوری اسلامی ایران یاری رسانده است.

پس از گذشت سال‌ها از تصویب قانون بانکداری بدون ربا و اجرایی شدن آن، امروزه می‌توانیم با دید بهتری نواقص موجود در اجرای این قانون را ملاحظه کنیم. بر هیچ کس پوشیده نیست که قانون عملیات بانکداری بدون ربا، در شرایط سخت و حساسی تدوین و تصویب شد. بی‌گمان این قانون دارای مزایا و نقاط قوت زیادی است، از این رو از نظر بسیاری از صاحب‌نظران، مشکلات و نارسایی‌های نظام بانکی فعلی عمدتاً ناشی از این قانون نیست بلکه نقص اساسی، در عدم تحول ساختاری و عملیاتی در فعالیت‌های بانکداری بدون ربا در چند سالی که از تصویب قانون گذشته است، می‌باشد. افزون بر این موارد، متناسب با تغییر و تحولات جهانی و با افزایش سطح نیازها و گسترده‌تر شدن کاربردها و بخش‌های پولی و بانکی، تنوع‌بخشی و هماهنگ‌سازی ابزارها و نهادهای مورد نیاز، به شدت احساس شده که تحقق این مهم، نیازمند نگاهی جامع به تمام زمینه‌های تاثیرگذار همچون نظام فقهی، حقوقی، نظارتی و... می‌باشد.

تحول نظام بانکی، یکی از هفت

طرح تحول اقتصادی کشور است که الزام آن از سوی ریاست محترم جمهور اعلام شده و مورد تاکید فراوان دولت، شبکه بانکی و کارشناسان امور اقتصادی قرار گرفته است. پس از اجرایی شدن طرح هدفمندسازی یارانه‌ها، به نظر می‌رسد که نوبت به آن رسیده تا نظام بانکی کشور، دستخوش تغییر و تحولی ژرف شده و تا حد امکان از مشکلات و نواقص آن کاسته شود. این تحول می‌تواند فرصتی ایده‌آل برای نظام بانکی کشور باشد تا بعد از مدت‌ها انتظار با تحولی علمی و بنیادی، از مجموعه‌ای از نواقص و مشکلات موجود، رهایی یافته و با کارایی و عدالت‌ورزی بیشتر، گام‌های استوارتری را در مسیر ارائه خدمات بهتر به جامعه اسلامی بردارد. مسائلی همچون وجود مشکلات قابل توجه در اجرای صحیح و منطبق با ضوابط و شروط سه دسته عقد قرض‌الحسنه، عقود مبادله‌ای و عقود مشارکتی در نظام بانکی کشور، نیاز به نوسازی، اصلاح و گسترش نهادهای پولی و بانکی با توجه نیازهای جامعه برای دستیابی به نظام بانکی سالم و عدالت‌محور، نیاز به تخصیص بهینه منابع سپرده شده نزد بانک‌ها به منظور پیشرفت اقتصادی و اجتماعی کشور و عواملی از این دست، کارشناسان و اندیشمندان متعهد امور بانکی را بر آن می‌دارد که با ارائه طرحی نوین و کارا، به ساماندهی نظام بانکی کشور یاری برسانند. در این مقاله سعی شده است تا طرحی پیشنهادی درباره ساماندهی بانک‌ها بر اساس عقود بانکی ارائه شود.

۲. ویژگی‌ها و کاربردهای انواع عقود اسلامی در بانکداری بدون ربا

۲-۱. عقد قرض‌الحسنه

عقد قرض‌الحسنه، عقدی است که به موجب آن یکی از طرفین مالی، به طرف دیگر تملیک کرده و در مقابل، نسبت به بازگرداندن اصل مال و یا مثل یا قیمت آن متعهد می‌شود. عقد قرض‌الحسنه در بانکداری اسلامی، در زمره عقود تملیکی بوده و ماهیتی خیرخواهانه دارد. این عقد تنها عقد خیرخواهانه (غیرانتفاعی) در بانکداری اسلامی می‌باشد و از جمله عقود است که مکرراً در قرآن کریم و روایات معصومین (علیهم‌السلام)

کاربرد	نوع عقد	
نیازهای ضروری اشخاص حقیقی	قرض الحسنه	۱
واردات، صادرات، بازرگانی داخلی	مضاربه	۲
صنعت، کشاورزی، معدن، واردات، صادرات، بازرگانی داخلی، خدمات	مشارکت حقوقی	۳
صنعت، کشاورزی، معدن، واردات، صادرات، بازرگانی داخلی، مسکن	مشارکت مدنی	۴
صنعت، کشاورزی، معدن، خدمات، مسکن، کالاهای مصرفی بادوام	فروش اقساطی	۵
صنعت، کشاورزی، معدن، خدمات، مسکن	اجاره به شرط تملیک	۶
صنعت، کشاورزی، معدن	سلف	۷
صنعت، کشاورزی، معدن، واردات، صادرات، بازرگانی داخلی، مسکن	جعله	۸
کشاورزی	مزارعه	۹
کشاورزی	مساقات	۱۰

بانک در عقود مشارکتی، از جمله مهمترین ویژگی‌های این نوع عقود می‌باشد. گفتنی است که این عقود دارای کاربردهای خاصی هستند. به عنوان نمونه، مشارکت مدنی، عقدی موسع (گسترده) بوده و می‌تواند در بخش‌های تولیدی (صنعت، معدن، کشاورزی و مسکن)، بخش‌های بازرگانی (داخلی، صادرات و واردات) و بخش‌های خدماتی به کار گرفته شود. مضاربه، عقدی مضیق (محدود) بوده و مخصوص تجارت است. از این رو می‌تواند در خرید و فروش کالا در داخل (بازرگانی داخلی)، خرید کالا از داخل به قصد فروش در خارج (واردات)، خرید کالا از خارج به قصد فروش در داخل کشور (صادرات) و خرید کالا از خارج به قصد فروش در داخل کشور (واردات)، خرید کالا از خارج به قصد ایجاد ارزش افزوده، فروش و انتقال به کشوری دیگر (ترانزیت) به کار گرفته شود. علاوه بر این موارد، برای تأمین نیازهای مالی بخش کشاورزی، می‌توان از عقود مزارعه و مساقات استفاده کرد. گرچه امروزه، این دو عقد اخیر، در نظام بانکی کشور کمتر مورد استقبال واقع می‌شوند.

در مجموع، می‌توان کاربرد عقود اسلامی در نظام بانکی را همانند جدول ۱ دسته‌بندی کرد:

۳. مشکلات الگوی فعلی بانکداری بدون ربا در حوزه عقود

تجربه اجرای قانون بانکداری بدون ربا در کشور، گویای این مطلب است که نظام بانکی، در حوزه‌های مختلف با چالش‌ها و نارسایی‌های گوناگونی روبه‌رو شده، و توجه به این چالش‌ها است که موجب شده تا دولت محترم، «طرح تحول نظام

امکان پرداخت

و دریافت سود

به سپرده‌ها

و تسهیلات

قرض الحسنه وجود

ندارد و بانک‌ها و

مؤسسات مالی،

تنها مجاز به

دریافت کارمزد

هستند. این منابع

برای تسهیلات

گیرندگان، بسیار

ارزان قیمت هستند

و بیشتر برای رفع

مشکلات اقشار

محروم جامعه

مورد استفاده قرار

می‌گیرند

مورد نظر، ارتباطی به سود و مطالبات مؤسسه پیدا نمی‌کند. از جمله عقود مبادله‌ای می‌توان به فروش اقساطی، خرید دین، اجاره به شرط تملیک، سلف و جعله اشاره کرد.

این دسته از عقود، دارای ویژگی‌های خاصی هستند که می‌توان از بین آنان، وجود رابطه حقوقی بدهکار و بستانکار، قابلیت برای تعیین نرخ سود از ابتدای معامله، تملیکی بودن قراردادها و تأمین مالی نیازهای مصرفی، تجاری، تولیدی و خدماتی را مثال زد. همچنین این عقود، دارای کاربردهای متمایزی هستند که به عنوان نمونه می‌توان به تأمین سرمایه در گردش برای خرید مواد اولیه و کالاهای واسطه‌ای، تأمین سرمایه در گردش برای خرید ماشین‌آلات، پیش‌خرید محصولات واحدهای تولیدی، تأمین مالی خانوارها برای خرید کالاهای مصرفی با دوام، تعمیر و بازسازی مسکن و تنزیل دیون و اسناد تجاری اشاره کرد.

۲-۳. عقود مشارکتی

عقود مشارکتی، عقود هستند که در آنها، فرد و یا مؤسسه مالی، تمام یا بخشی از منابع مورد نیاز برای انجام یک فعالیت اقتصادی (تولیدی، تجاری و یا خدماتی) را تأمین می‌کند و در نهایت و بر اساس قراردادی که با کارفرما منعقد کرده است، سود فعالیت به درصدی که از پیش تعیین شده است، تقسیم می‌شود. این عقود در نظام بانکداری بدون ربا عبارت‌اند از: مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه و مساقات.

مشارکت طرفین در سود و زیان، متغیر بودن سود در قراردادهای مزارعه و مساقات و پایش مستمر

مورد تأکید و توصیه قرار گرفته است. سپرده‌های قرض الحسنه که به وسیله سپرده‌گذاران و متقاضیان پرشمار تأمین می‌شود، به طور عمده مبالغی کوچک بوده و کمتر مشاهده می‌شود که مبالغ کلانی به عنوان سپرده‌های قرض الحسنه مورد تجهیز بانک‌ها قرار گیرد.

امکان پرداخت و دریافت سود به سپرده‌ها و تسهیلات قرض الحسنه وجود ندارد و بانک‌ها و مؤسسات مالی، تنها مجاز به دریافت کارمزد هستند. این منابع برای تسهیلات گیرندگان، بسیار ارزان قیمت هستند و بیشتر برای رفع مشکلات اقشار محروم جامعه مورد استفاده قرار می‌گیرند. به عبارتی، کاربرد عقد قرض الحسنه در بانکداری اسلامی، به طور عمده مخصوص تأمین نیازهای مصرفی اقشار کم‌درآمد و در مواردی چون ازدواج، کمک به خوداشتغالی و اشتغال خانگی، کمک به تأمین مسکن اقشار محروم و کم‌درآمد، کمک به تأمین هزینه درمان بیماریها و ادامه تحصیل دانشجویان کم‌بضاعت بوده و کمتر خاستگاه آن، تأمین نیازهای تولیدی و تجاری (به جز تسهیلات اشتغال‌زایی) می‌باشد.

۲-۲. عقود مبادله‌ای

عقود مبادله‌ای، عقود هستند که در آنها، مؤسسه اعتباری تمام یا بخشی از منابع مالی مورد نیاز را به منظور انجام فعالیت اقتصادی و یا برطرف کردن نیاز یک خانوار تأمین می‌کند؛ با این تفاوت که بعد از انعقاد قرارداد و قبل از انجام فعالیت اقتصادی، سود مؤسسه معلوم و معین است. بنابراین، تحولات آتی اقتصاد و یا تغییرات ایجاد شده در طرح اقتصادی

بانکی» را به عنوان یکی از حوزه‌های اصلی تحول اقتصادی کشور مطرح کند. به نظر می‌رسد که منظور از تحول در نظام بانکی آن است که راهکارهایی برای تقویت نظام بانکی و کاهش چالش‌های موجود، ارائه شود. مشکلات الگوی فعلی بانکداری بدون ربا، در دسته‌های مختلفی قابل طرح و بررسی می‌باشد. نیاز به ارتقای سطح اسلامی بودن عملیات بانکی، ناکافی بودن دسترسی به خدمات بانکی در سطح کشوری، نبود شفافیت و اصول حاکمیت شرکتی مناسب، نیاز به توسعه منابع انسانی، پایین بودن سطوح مدیریت بانکی، نیاز به تجهیز نظام بانکی به فناوری‌های روز و تقویت نرم‌افزاری و سخت‌افزاری، از جمله مواردی است که به عنوان مهمترین این مشکلات مورد توجه قرار گرفته است. در کنار تمام این مسائل، اجرای الگوی فعلی بانکداری بدون ربا در حوزه عقود نیز به نوبه خود دارای مشکلاتی است. این مشکلات به دو دسته عمومی و اختصاصی تقسیم می‌شود:

۳-۱. مشکلات عمومی

مشکلات عمومی، مشکلاتی هستند که فارغ از عقدی خاص، برای تمام عقود به کار گرفته در نظام بانکی کشور، قابل طرح و بحث هستند. از جمله این مشکلات عمومی، می‌توان به انتخاب نامناسب قرارداد و عدم تفهیم مشتری که منجر به ایجاد ابهامات شرعی در برخی از قراردادهای می‌شود، عدم تناسب برخی از عقود با فعالیت‌های بانکی، نیاز به نظارت و پایش مستمر برخی از قراردادهای و نبود ابزار و نیروی انسانی مناسب برای این امر در نزد بانک‌ها، پرهزینه بودن اجرای صحیح برخی از عقود، ناسازگاری برخی از عقود با نیازها و سلیقه‌های مشتریان بانکی و در نتیجه، بی‌میلی به اجرای صحیح قراردادهای، انحراف تسهیلات (مصرف تسهیلات خارج از چارچوب تعیین شده به وسیله دریافت‌کنندگان)، نبود سازوکار مناسب برای تعیین نرخ در عقود مبادله‌ای و نیز برای سهم‌بری طرفین در عقود مشارکتی، آموزش ناکافی کارکنان بانک که موجب عدم انتخاب صحیح قراردادها و عدم تفهیم مناسب مشتریان می‌شود و همچنین، نبود امکان پاسخگویی

به همه نیازهای مالی از طریق عقود موجود اشاره کرد.

۳-۲. مشکلات اختصاصی

مشکلات اختصاصی، مشکلاتی هستند که ممکن است برای گروهی از عقود خاص وجود داشته باشد. درباره عقد قرض‌الحسنه، شاید بتوان بزرگترین نارسایی موجود در به‌کارگیری این عقد را به‌کار نگرفتن تمام منابع حاصل از سپرده‌های قرض‌الحسنه برای اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه دانست. عدم تعادل میان مصارف تعیین شده

مشارکت طرفین

در سود و زیان،

متغیر بودن سود

در قراردادهای و

نیاز به نظارت

و پایش مستمر

بانک در عقود

مشارکتی، از

جمله مهمترین

ویژگی‌های

این نوع عقود

می‌باشد.

و منابع قرض‌الحسنه پس‌انداز، از دیگر مشکلاتی است که اجرای عقد قرض‌الحسنه در کشور با آن دست به‌گریبان می‌باشد. گسترش بی‌رویه و خارج از نظارت مؤسسات و صندوق‌های قرض‌الحسنه، به دلیل نبود بانک‌های قرض‌الحسنه کارآمد، استفاده گسترده از روش قرعه‌کشی در اعطای جوایز (بخت‌آزمایی) برای جذب منابع ارزان قیمت قرض‌الحسنه، یکسان‌انگاری قرارداد قرض در سپرده‌های جاری با قرض‌الحسنه در سپرده‌های پس‌انداز و نیز عدم استفاده مناسب از ظرفیت عقد قرض‌الحسنه، از دیگر مشکلات این عقد در نظام بانکی کشور به شمار می‌آید.

در مورد عقود مبادله‌ای، شاید صوری بودن قراردادهای در برخی از این نوع عقود (مانند جعاله) مهمترین چالش پیش روی به‌کارگیری این عقود در نظام بانکی کشور باشد. افزون بر این، ناسازگاری تعیین نرخ سود با شرایط اقتصاد کلان، عدم تنوع در عقود مبادله‌ای و وجود اشکالات شرعی در برخی از قراردادهای مبتنی بر عقود مبادله‌ای، از دیگر مسائل این عقود به شمار می‌آید.

مشکلات به‌کارگیری عقود مشارکتی، بخشی دیگر از مشکلات اختصاصی عقود بانکی کشور را تشکیل می‌دهد. وجود اطلاعات نامتقارن بین بانک و مشتری و زمینه‌سازی انتخاب نامناسب پروژه و سرمایه‌گذار و ناتوانی در اندازه‌گیری دقیق بازدهی طرح‌ها، اجرا شدن برخی از عقود مشارکتی به شکل صوری، ناکافی بودن نظام‌های نظارتی، هزینه‌بر بودن نظارت و همچنین ناآگاهی مناسب عموم جامعه از ماهیت عقود مشارکتی، از مهمترین چالش‌های اجرای عقود مشارکتی در نظام بانکی کشور است.

۴. طرح پیشنهادی

«ساماندهی بانک‌ها بر

اساس عقود»

۴-۱. الزامات اجرای طرح

با توجه به مشکلات و نواقص پیش‌گفته در استفاده از سه دسته عقود بانکی، لازم است که برای اصلاح و ساماندهی این عقود برای رفع و یا کاهش این نارسایی‌ها طرحی ارائه شود. دلایل اصلی ساماندهی و نوسازی ساختار شبکه بانکی کشور را می‌توان در مشکلات و خلأهای وضعیت فعلی

جستجو کرد. یکی از این دلایل آنست که در وضعیت موجود، همه بانک‌ها در یک لایه تعریف شده‌اند و همه بانک‌ها می‌توانند همه نوع فعالیت را انجام دهند. افزون بر این، مجوزهای بانک مرکزی دارای سطوح مختلف نیستند و به عبارتی، تفاوت چندانی برای فعالیت‌های مختلف بانک‌ها قائل نمی‌باشند. از سوی دیگر، نهادهای پولی پرشماری برای بازارهای هدف متعدد وجود ندارند و بدین سبب، تمایزات میان بازار پول و سرمایه مخدوش شده است. همچنین به علت پیچیدگی فعالیت‌های بانکی در نظام فعلی، عملیات غیرانتفاعی با عملیات انتفاعی درآمیخته و در نتیجه، امکان جداسازی منابع قرض‌الحسنه و سایر منابع، امکان‌پذیر نیست. جای شگفتی نیست اگر این پیچیدگی‌ها امکان نظارت موثرتر بر نهادهای، امکان اعمال مقررات احتیاطی متفاوت به تناسب فعالیت‌های مختلف نهادهای و نیز، نظارت بر حسن اجرای دقیق عقود اسلامی را تضعیف کرده و کاربری هر یک از عقود را دچار اختلال کرده باشد. از آنجاکه تفکیک درون سازمانی و برون سازمانی فعالیت‌های تأمین مالی بانک‌ها بر اساس ماهیت عقود، می‌تواند بخش عمده‌ای از مشکلات اجرای صحیح بانکداری اسلامی را حل کند، مطلوب است که طرح پیشنهادی بر چنین تفکیکی متمرکز بوده و ضمن همخوانی با دیگر سیاست‌های پولی و مالی، در کاهش مشکلات یادشده، کوشا باشد.

برای این طرح جدید می‌توان اهداف عالی‌های را متصور بود. جداسازی فعالیت‌های قرض‌الحسنه از فعالیت‌های تجاری بانک‌ها و نهادینه کردن فرهنگ پسندیده قرض‌الحسنه، توجه به روح عقود اسلامی با توجه به فعالیت بانک‌ها و تلاش در جهت اجرای صحیح بانکداری در قالب عقود اسلامی، تفکیک و تجزیه عملیات بانکی، ساماندهی و نظم بخشیدن به نهادهای فعال در بازار پول، شفاف کردن فعالیت‌های هریک از نهادهای پولی و بانکی، ایجاد امکان تعیین مقررات احتیاطی گوناگون (حداقل سرمایه، تسهیلات و تعهدات مرتبط) برای فعالیت بانکی نهادهای متفاوت، ایجاد امکان اعمال نظارت‌های گوناگون بر نهادهای متفاوت، متنوع کردن نهادهای فعال در بازار پول در راستای تخصصی کردن فعالیت بانک‌ها و

تقسیم بازار هدف برای ارائه خدمات بهتر و سریعتر به متقاضیان وجوه (اعم از تولیدکنندگان، کشاورزان، بازرگانان و مصرف‌کنندگان)، ایجاد امکان سیاستگذاری در بخش‌های مختلف با تأثیرات کمتر بر سایر بخش‌ها در مسیر رشد و توسعه اقتصادی کشور، همگی از جمله اهدافی هستند که می‌توان برای طرح تحول نظام بانکی مدنظر قرار داد.

۲-۴. مفاد طرح

طرح پیشنهادی ساماندهی بانک‌ها بر اساس عقود، به منظور اصلاح نواقص موجود، تمام بانک‌های کشور را در سه دسته بانک قرض‌الحسنه، بانک توسعه سرمایه‌گذاری و بانک تجاری تقسیم می‌کند.

الف) بانک قرض‌الحسنه

بانک قرض‌الحسنه، بانکی است که با استفاده از وجوه گردآوری شده به واسطه عقد قرض‌الحسنه، در امور مختلف شرکت کرده و تجهیز و تخصیص منابع در هر دو طرف، صرفاً قرض‌الحسنه است. این بانک که کسب سود جزو اهداف آن نمی‌باشد، مؤسسه‌ای غیرانتفاعی است که می‌تواند عمده خدمات بانکی را از جمله خدمات حساب جاری، برای تمام مشتریان به انجام برساند.

با فعالیت چنین بانکی، منابع قرض‌الحسنه به مصارف قرض‌الحسنه اختصاص یافته و امکان اعطای وام قرض‌الحسنه بسیار کوتاه‌مدت و نیز تأمین مالی برای رفع نیاز اقشار نیازمند فراهم می‌آید. با این کار، فقر در جامعه کاهش یافته و عدالت اجتماعی کرد بیشتری می‌یابد. همچنین علاوه بر کاهش دیوان‌سالاری برای تأمین مالی خرد، این نوع بانکداری باعث زدودن شائبه عملیات ربوی در نظام بانکی کشور (به دلیل درهم آمیختن منابع قرض‌الحسنه با سایر منابع بانک) و ایجاد باور و اعتقاد در میان مؤمنان و دین‌داران از حیث اینکه بانک‌ها قصد سوءاستفاده از منابع قرض‌الحسنه را ندارند، می‌شود. گفتنی است که در بانک قرض‌الحسنه، امکان استفاده از منابع جدید همچون وقف، هبه و وجوه اداره شده برای انجام عملیات قرض‌الحسنه وجود دارد. موارد عمده تجهیز و تخصیص منابع در این بانک در جدول ۲ نشان داده شده است.

البته در کنار فعالیت بانک قرض‌الحسنه، واحدهای مستقلی ذیل بانک‌های دولتی تجاری، به فعالیت قرض‌الحسنه‌ای می‌پردازند. این واحدها دارای دفترهای جداگانه‌ای از دیگر منابع بانکی بوده و تجهیز و تخصیص منابع در آنان، صرفاً از طریق عقد قرض‌الحسنه انجام می‌شود. مشکل دیگری که وجود دارد، نابسامانی و عدم هماهنگی صندوق‌های قرض‌الحسنه در کشور است. همانطور که می‌دانیم، این نابسامانی‌ها و عدم پایش و نظارت دقیق، مشکلاتی را برای سیاستگذاران پولی به وجود آورده‌اند. در کنار تلاش برای نظم‌دهی به این صندوق‌ها، این امید وجود دارد که با گسترش بانک قرض‌الحسنه، این صندوق‌ها که عملاً به انجام عملیات بانکی (بدون نظارت بانک مرکزی) مبادرت می‌کنند، به سمت بانک‌های تحت نظارت سوق یابند.

ب) بانک تجاری

بانک تجاری، بانکی با مالکیت خصوصی یا دولتی است که سپرده‌های دیداری و مدت‌دار را گردآوری کرده و به افراد و سازمان‌ها، تسهیلات می‌دهد. بانک‌های تجاری، همچنین خدماتی را مانند گشایش اعتبار اسنادی و صدور ضمانت‌نامه ارائه می‌دهند. این نوع بانک با سپرده‌پذیری از خانوارها و بنگاه‌ها، عهده‌دار سه دسته از فعالیت‌ها می‌باشد: اول اینکه توسط واحدی به نام واحد قرض‌الحسنه تمامی فعالیت‌های قرض‌الحسنه‌ای، اعم از تجهیز و تخصیص را به صورت محدود انجام می‌دهد. دوم آنکه عملیات متداول بانکی تجاری را انجام می‌دهد و البته در این نوع عملیات، بانک تجاری امکان استفاده از منابع قرض‌الحسنه را به هیچ عنوان ندارد. سوم آنکه به عنوان شرکت تأمین سرمایه، عهده‌دار تأمین مالی پروژه‌های بزرگ صنعتی - تولیدی با استفاده از عقود اسلامی می‌شود.

نکته دارای اهمیت آن است که در بانک تجاری، بیشترین توجه، به عقود مبادله‌ای است و از عقود مشارکتی و قرض‌الحسنه به طور محدودی استفاده می‌شود. موارد عمده تجهیز و تخصیص منابع در این بانک، در جدول ۳ نمایش داده شده است.

ج) بانک تخصصی توسعه سرمایه‌گذاری

جدول ۲- منابع تجهیز و تخصیص بانک قرض‌الحسنه

بانک قرض‌الحسنه	
تجهیز منابع	تخصیص منابع
سپرده قرض‌الحسنه پس انداز	تأمین نیازهای مصرفی اقشار کم‌درآمد
اوراق قرض‌الحسنه	تأمین هزینه ازدواج
زکات	ایجاد فرصت‌های خوداشتغالی و اشتغال خانگی
وجوه اداره شده	تأمین مسکن اقشار محروم و کم‌درآمد
هبه	تأمین هزینه درمان بیمارها
وقف	تأمین هزینه ادامه تحصیل دانشجویان کم‌بضاعت
حساب جاری و سایر حساب‌های مجاز	

جدول ۳- منابع تجهیز و تخصیص بانک تجاری

بانک تجاری	
تجهیز منابع	تخصیص منابع
سپرده‌های جاری	مشارکت مدنی و حقوقی
انتشار اوراق	فروش اقساطی
سپرده سرمایه‌گذاری مدت دار	سلف
سپرده سرمایه‌گذاری عادی	جعله
بازار بین بانکی	خرید دین
	مضاربه
	استصناع
	مرباحه

جدول ۴- منابع تجهیز و تخصیص بانک تخصصی توسعه سرمایه‌گذاری

بانک تخصصی توسعه سرمایه‌گذاری	
تجهیز منابع	تخصیص منابع
وجوه اداره شده	مشارکت مدنی و حقوقی
گواهی مشارکت	مضاربه
گواهی پذیره	اجاره به شرط تملیک
گواهی آتی	فروش اقساطی
صکوک	جعله
	استصناع

تفاوت چندانی برای کاربری مختلف بانک‌ها قائل نمی‌باشند. از سوی دیگر، نهادهای پولی پرشماری برای بازارهای هدف متعدد وجود ندارند.

افزون بر این، به علت پیچیدگی فعالیت‌های بانکی، عملیات غیرانتفاعی با عملیات انتفاعی در آمیخته و در نتیجه، امکان جداسازی منابع قرض‌الحسنه و سایر منابع، امکان‌پذیر نمی‌باشد. این پیچیدگی‌ها امکان نظارت موثرتر بر نهادها، امکان اعمال مقررات احتیاطی متفاوت به تناسب فعالیت‌های گوناگون نهادها و نیز نظارت بر حسن اجرای دقیق عقود اسلامی را تضعیف کرده و کاربری هر یک از عقود را دچار اختلال کرده است. از آنجا که تفکیک درون سازمانی و برون سازمانی فعالیت‌های تأمین مالی بانک‌ها بر اساس ماهیت عقود، می‌تواند بخش عمده‌ای از مشکلات موجود را حل کند؛ مطلوب است که طرح پیشنهادی بر چنین تفکیکی متمرکز بوده و ضمن همخوانی با دیگر سیاست‌های پولی و مالی، در کاهش مشکلات یاد شده، اثرگذاری چشمگیری داشته باشد.

در این طرح پیشنهادی، به ساماندهی بانک‌ها و تخصصی شدن آنان در استفاده بیشتر از دسته‌ای از عقود پرداخته شده است. بر اساس این طرح، بانک‌های قرض‌الحسنه نسبت به استفاده از عقد قرض‌الحسنه، بانک‌های تجاری نسبت به استفاده از عقود مبادله‌ای و همچنین بانک‌های تخصصی توسعه سرمایه‌گذاری، نسبت به استفاده از عقود مشارکتی توجه ویژه‌ای خواهند داشت و سهم بیشتری از فعالیت خود را به آن اختصاص می‌دهند. جدول ۵ خلاصه‌ای از مدل پیشنهادی ساماندهی کاربری عقود اسلامی در نظام بانکی را نشان می‌دهد:

به نظر می‌رسد که این طرح می‌تواند فرصت و راه‌چاره‌ای برای حل بخشی از مشکلات نظام فعلی بانکداری کشور را در زمینه استفاده از عقود اسلامی فراهم آورد. به امید آنکه با ساماندهی بانک‌ها بر اساس عقود اسلامی، طلیعه‌ای روشن برای آینده نظام بانکی کشور فراهم شود. ●

پی‌نوشت‌ها:

۱- این مقاله برگرفته از نتایج تحقیقات اداره مطالعات و مقررات بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران می‌باشد.

۵. جمع‌بندی

جایگاه نظام بانکی، با توجه به گستردگی نقش و کارکردهای آن در عرصه‌های مختلف اقتصادی، بسیار تعیین‌کننده و تاثیرگذار می‌باشد. به طوری که امروزه حرکت چرخه اقتصادی هر کشوری در جهان، بدون حضور فعال و سازنده بانک‌ها، عملاً غیرممکن است. واقعیت‌های ناشی از تحلیل سوابق و عملکرد نظام بانکی کشور مبتنی بر قانون بانکداری بدون ربا در طول سالیان گذشته، بیانگر رویارویی نظام بانکی با پاره‌ای چالش‌ها و کاستی‌های انکارناپذیر است. این چالش‌ها که هم در بعد قوانین و مقررات و هم در بعد اجرا و نظارت مشهود هستند، موجب نگرانی کارشناسان، مسئولان و مشتریان بانکی شده‌اند.

تحول نظام بانکی، یکی از هفت طرح تحول اقتصادی کشور است که مورد تاکید فراوان دولت، شبکه بانکی و کارشناسان امور اقتصادی قرار گرفته است. پس از اجرایی شدن طرح هدفمندسازی پارانه‌ها، به نظر می‌رسد نوبت آن است که نظام بانکی کشور دستخوش تحولی اساسی شده و تا حد امکان از مشکلات و نواقص آن کاسته شود. این تحول، می‌تواند فرصتی ایده‌آل برای نظام بانکی کشور باشد تا بعد از مدت‌ها انتظار، با تحولی علمی و بنیادی، از مجموعه‌ای از نواقص و مشکلات موجود رهایی یابد و با کارایی و عدالت‌ورزی بیشتر، گام‌های استوارتری را در مسیر ارائه خدمات بهتر به جامعه اسلامی بردارد. نواقص و نارسایی‌های موجود در نظام بانکی، در ابعاد و دسته‌بندی‌های گوناگون قابل طرح و بررسی می‌باشد؛ اما بخش مهمی از این چالش‌ها مربوط به استفاده از سه دسته عقود بانکی، یعنی عقد قرض‌الحسنه، عقود مبادله‌ای و عقود مشارکتی است. با توجه به این مشکلات، لازم است تا طرحی به منظور اصلاح و ساماندهی این عقود در راستای رفع و یا کاهش این نارسایی‌ها ارائه شود. به نظر می‌رسد که یکی از دلایل اصلی الزام به ساماندهی و تجدید ساختار شبکه بانکی کشور، آن است که در وضعیت موجود، همه بانک‌ها در یک لایه تعریف شده‌اند و همگی آنها می‌توانند همه نوع فعالیت را انجام دهند. افزون بر این، مجوزهای بانک مرکزی دارای سطوح مختلف نیستند و به عبارتی،

جدول ۵- ساماندهی کاربری عقود اسلامی در نهادهای مربوطه

عقود	نهاد مربوطه
۱	قرض‌الحسنه واحدهای مستقل ذیل بانک‌های دولتی تجاری بانک‌های قرض‌الحسنه صندوق‌های قرض‌الحسنه (غیر بانکی)
۲	عقود مبادله‌ای به صورت عمده در بانک‌های تجاری به صورت محدود در بانک‌های تخصصی توسعه سرمایه‌گذاری
۳	عقود مشارکتی به صورت عمده در بانک‌های تخصصی توسعه سرمایه‌گذاری به صورت محدود در بانک‌های تجاری

بانک تخصصی توسعه سرمایه‌گذاری، بانکی است که برای تأمین مالی بخش‌های مختلف اقتصاد و در راستای پیشرفت اقتصادی به فعالیت می‌پردازد. مالکیت این بانک‌ها، دولتی یا غیردولتی است و فعالیت آنان در کل کشور، مناطق آزاد و در سطح منطقه‌ای، امکان‌پذیر می‌باشد. بانکداری مشارکتی، بیشتر از طریق این نوع بانک انجام می‌شود. در کنار استفاده گسترده از عقود مشارکتی در این بانک، ارائه انواع دیگر خدمات و محصولات بانکی توسط عقود مبادله‌ای نیز امکان‌پذیر است. این نوع بانکداری، موجب فراهم شدن امکان استفاده از منابع دولتی از طریق وجوه اداره شده و سپرده‌های دولتی، تخصیص منابع بر اساس مشارکت واقعی در سود و زیان و بهره‌مندی از تمام مزایای روش مشارکتی و تناسب داشتن عقود و خدمات با رشته تخصصی بانک می‌شود. موارد عمده تجهیز و تخصیص منابع در این بانک، در جدول ۴ نشان داده شده است.

تحول نظام بانکی، یکی از هفت طرح تحول اقتصادی کشور است که مورد تاکید فراوان دولت، شبکه بانکی و کارشناسان امور اقتصادی قرار گرفته است. پس از اجرایی شدن طرح هدفمندسازی پارانه‌ها، به نظر می‌رسد نوبت آن است که نظام بانکی کشور دستخوش تحولی اساسی شده و تا حد امکان از مشکلات و نواقص آن کاسته شود